

Таборанський В.П.

**Увічнення пам'яті воїнів
Великої Вітчизняної війни
на Середньому Подніпров'ї
(кінець 80-х – 90-х рр. ХХ ст.)**

У роки Великої Вітчизняної війни Україна зазнала значних демографічних втрат. Мільйони наших співвітчизників віддали життя в ім'я Перемоги на фронтах війни, загинули у боротьбі з фашистами на окупованих територіях. У другій половині 40-х – 80-х рр. ХХ століття під керівництвом партійних і державних органів УРСР проведена робота по увічненню пам'яті загиблих воїнів. Відомі імена полеглих захисників Батьківщини занесено на гранітні плити братських могил у населених пунктах, на місцях подій війни встановлено пам'ятники, обеліски, пам'ятні знаки, створено численні музеї Великої Вітчизняної війни та Кімнати бойової слави. Завдяки організації масової пошукової роботи вдалося повернути із забуття тисячі імен воїнів загиблих у роки війни. Результати та накопичений досвід роботи по увічненню пам'яті воїнів Великої Вітчизняної війни за радянської доби, стали міцним підґрунтям для розгортання подальшої роботи в умовах перебудови радянського суспільства та становлення молоді української держави.

У кінці 80-х – 90-х рр. ХХ століття робота по увічненню пам'яті загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни на Україні набула нових форм. Протягом 1989–2000 рр. тривала Державна програма по увічненню пам'яті загиблих воїнів, у ході якої працівники державних органів влади, військкоматів, архівів, культурних і освітніх закладів, видавництв, засобів масової інформації, члени громадських організацій провели значну за обсягом організаційно-методичну і дослідницько-пошукову роботу по написанню історико-меморіального видання “Книга пам'яті України”, залучивши до пошуків

широке коло науковців, краєзнавців, учнів, студентів, рідних і знайомих загинув.

Зусиллями майже 550 тис. громадян України було сформовано картотеку обліково-архівних даних на майже 5 млн. наших земляків: воїнів, партизан, підпільників, які загинули, або померли від ран у роки Великої Вітчизняної та II світової війн¹. Короткі біографічні відомості про полеглих захисників Батьківщини склали 250 томів Книги Пам'яті. У ході підготовки видання активізувалася пошукова робота по встановленню імен загинув воїнів, уточненню біографічних відомостей полеглих земляків, виявленню недосліджених поховань воєнного часу. Поіменні списки загинув захисників Київщини, за період створення “Книги Пам'яті України”, збільшилися на 18 тис. прізвищ полеглих бійців². Понад 70 тис. імен загинув воїнів встановлено на Черкащині, внаслідок чого кількість відомих імен загинув земляків зросла до 168 тис. чол.³ Доля 36 тис. воїнів, що вважалися зниклими безвісти, з'ясована у процесі пошукових робіт на Кіровоградщині⁴. Істотно змінилися кількісні дані полеглих воїнів-земляків, значно поповнилися анкетні дані захисників Вітчизни і у інших областях України.

Відзначаючи значні результати проведеної роботи, слід визнати, що видання “Книги Пам'яті України”, значно змінивши кількісні дані про загинув, лише наблизило нас до істинних масштабів втрат. Поіменні списки захисників Вітчизни, що розмістилися на сторінках видання, не можна вважати повними⁵, а роботу по пошуку і встановленню імен загинув воїнів — завершеною. У 31 братській і 4 одиночних могилах загинув воїнів у Чорнухинському районі Полтавської області із 2585 захоронених солдатів та офіцерів радянської армії відомі імена лише 70⁶. Члени пошукових організацій “Обеліск” та “Пошукового товариства імені Героїв оборони” розкопали на території “Баришівського котла” (Київщина) останки 75 воїнів, з яких вдалося встановити імена лише 7 захисників⁷. З 210 тис. радянських воїнів загинув на

території Черкаської області, зібрано повні дані на 62 тис. чоловік, часткові — на майже 8 тис. полеглих, залишаються повністю відсутніми відомості про понад 140 тис. бійців⁸. Тисячі імен загиблих воїнів, партизан, підпільників залишаються невідомими нащадкам. Напередодні святкування 60-річчя Перемоги над німецькими фашистами доводиться констатувати, що проблема встановлення імен загиблих, пошуку місць поховань захисників Батьківщини залишається актуальною, і потребує свого подальшого вирішення в ХХІ столітті.

Робота над створенням історико-меморіального видання “Книга Пам’яті України” є однією з яскравих сторінок історії краєзнавчого руху на Україні періоду незалежності, всебічне вивчення якого та популяризація краєзнавчих досліджень передбачені “Програмою розвитку краєзнавства на період до 2010 року”⁹. Дослідження та узагальнення історико-краєзнавчої роботи, здійсненої в процесі створення Книги Пам’яті у регіонах України, слугуватиме активізації та розширенню масштабів подальшої пошукової роботи, вихованню молоді на кращих зразках самовідданої, безкорисливої праці активістів краєзнавчого руху на благо Батьківщини, в ім’я загиблих земляків. Аналіз організаційно-методичної і дослідницько-пошукової роботи по увічненню пам’яті воїнів Великої Вітчизняної війни у кінці 80-х – 90-х років ХХ століття прискорить процес створення і видання “Книги Скорботи України”, яка увічнить імена цивільних громадян, що загинули внаслідок бойових дій на окупованій території України та каторжних роботах на території Німеччини і її союзників. Вихід у світ “Книги Скорботи України” знаменуватиме завершення роботи над створенням документальних історико-меморіальних видань, увічнюючих пам’ять про загиблих співвітчизників у роки Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Окремі аспекти дослідницько-пошукової роботи кінця 80-х – 90-х років ХХ століття по встановленню імен загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни на Середньому Подніпров’ї

висвітлювалися на наукових конференціях з історичного краєзнавства¹¹. Перші спроби узагальнити досвід історико-краєзнавчої роботи по створенню Книги Пам'яті зроблено колективом авторів багатотомника на сторінках видання. Завершення роботи над історико-меморіальним виданням у недалекому минулому обумовило незначну глибину дослідження проблеми в сучасній історіографії історії краєзнавчого руху України.

Зародившись у перші повоєнні десятиліття, ідея створення поіменного переліку загиблих радянських воїнів частково реалізувалася у 60 — 80-х рр. ХХ століття ентузіастами пошукової роботи, що створювали та видавали в районах та містах перші своєрідні Книги Пам'яті¹². Ініціатива окремих краєзнавців знайшла визнання і розвиток у республіканському масштабі з вступом у дію 1987 р. пошукової програми “Згадаємо всіх поіменно”¹³. Протягом двох перших років реалізації програми вдалося установити імена понад 180 тис. воїнів загиблих на території України. Успіхи пошукової роботи спонукали Всесоюзну організацію ветеранів війни та праці, Комітет захисту миру, правління Радянського фонду миру та Міністерство оборони звернутися до партійних та державних органів з ініціативою здійснення конкретних заходів по увічненню імен радянських воїнів, партизан, підпільників загиблих у роки війни¹⁴, що знайшла розуміння та підтримку влади. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 201 “Про організацію роботи, матеріально-технічне і фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних та Київської міської Книг Пам'яті”¹⁵, протягом 1989 року у регіонах України розгорнулась організаційна робота по створенню редколегій та робочих груп з підготовки та видання “Книги Пам'яті України”.

Рішеннями виконкомів обласних рад народних депутатів Середнього Подніпров'я затверджувався персональний склад обласних редколегій, призначалися керівники робочих груп. Міські та районні виконкоми рад, військові комісаріати,

управління народної освіти, керівні органи засобів масової інформації в областях і районах зобов'язувалися розгорнути широку роз'яснювальну та пошукову роботу серед населення по підготовці матеріалів до видання Книги Пам'яті¹⁶. Відповідно до рішень облвиконкомів, виконавчі комітети районних рад народних депутатів утворили районні комісії по складанню списків загиблих земляків¹⁷. Подібні комісії створювалися рішеннями виконавчих комітетів рад народних депутатів на рівні сіл та селищ¹⁸. Новоутворені редколегії та комісії розгорнули активну пошукову роботу. Однак, від самого початку роботи постало питання про рівень методичної та професійної підготовленості багатьох їх членів. Партійних працівників, які не займалися конкретними справами, а лише здійснювали формальне представництво у редколегіях та робочих групах, з часом замінено активістами громадських організацій, ветеранами і краєзнавцями. Активізації пошукової роботи та підвищенню фахового рівня пошуковців сприяли періодичні наради за участю голів рад народних депутатів різних рівнів, військових комісарів, членів робочих груп і комісій, організовані виконкомом обласних рад народних депутатів.

Усвідомлюючи значимість роботи по увічненню пам'яті захисників Вітчизни, державні органи влади молодшої української держави поглибили роботу над створенням багатотомного видання. Згідно з указом Президента України від 4 травня 1992 року всі обов'язки по організації, підготовці і координації науково-пошукової та видавничої діяльності по створенню Книги Пам'яті покладено на Головну редколегію, яка мала розробити оновлену концепцію видання. При Кабінеті Міністрів планувалося створити підрозділ з організації і видання документального серіалу та координаційну раду, яка мала об'єднати зусилля державних органів і громадських організацій у веденні пошукових робіт¹⁹. Держава взяла на себе матеріально-технічну та видавничу сторону підготовки видання. Восени 1992 року постановою

Кабінету Міністрів було затверджено склад Головної редколегії, визначено головні напрямки її діяльності, загальна структура “Книги Пам’яті України”. Передбачалося видання поіменних Книг Пам’яті Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, до яких заносилися імена воїнів-земляків, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, поіменної зведеної “Книги Пам’яті України” про громадян, загиблих у воєнних конфліктах за участю колишнього СРСР, підсумкового тому з узагальненими відомостями про внесок українського народу у Перемогу над фашизмом. Матеріально-технічна підготовка видання, фінансування випуску томів покладалося на відповідні міністерства та відомства, а створення належних умов для діяльності робочих груп і редакцій, їх фінансово-господарське забезпечення — на державні адміністрації різних рівнів²⁰.

До складу Головної редколегії ввійшли представники громадських організацій, засобів масової інформації, державних органів, що дало змогу скоординувати роботу різних організацій, установ та відомств по створенню Книги Пам’яті. Представництво в складі редколегії П. П. Толочка, П. Т. Тронька та інших видатних учених, забезпечило високий науковий рівень видання. Очолювана Головою Ради ветеранів України, генералом армії у відставці І. О. Герасимовим редколегія, розробила концепцію республіканської Книги Пам’яті, сприяла організації пошуків імен загиблих земляків на територіях іноземних держав, розробила плани роботи та графіки видавництва обласних томів. Головна редколегія організувала роботу обласних редколегій та робочих груп, надсилала їм державні документи, що стосувалися роботи над Книгою Пам’яті, вказівки та методичні рекомендації щодо організації пошукової та видавничої роботи. Підвищенню результативності роботи обласних редколегій та робочих груп сприяли організовані Головною редколегією наради для їх керівників по обміну досвідом, обговоренню назрілих проблем, що відбувалися по кілька разів на рік.

Обласні редакційні колегії на Середньому Подніпров'ї очолили перші секретарі обкомів партії, або їх заступники, замінені у період незалежності заступниками голів обласних державних адміністрацій. До складу обласних редколегій, які затверджувалися головами облдержадміністрацій, входили керівники обласних відділень державних установ, громадських організацій, засобів масової інформації та місцевих видавництв. Це забезпечило державну підтримку видання та широку участь громадськості у дослідницько-пошуковій роботі. Обласні редколегії періодично проводили наради та семінари з головами районних, селищних і сільських рад народних депутатів, керівниками районних комісій²¹, на яких заслуховувалися звіти про пророблену роботу, обговорювалися шляхи виконання постанов державних органів щодо створення Книги Пам'яті, відбувався обмін досвідом роботи. Для надання методичної допомоги районним комісіям, за кожною з них було закріплено конкретного члена обласної редколегії.

Підготовкою та редагуванням списків загиблих займалися створені при обласних редколегіях наукові редакції (робочі групи), що утримувалися на кошти місцевих бюджетів. Головним завданням обласних робочих груп була організація ефективної роботи районних комісій. Обласні групи розробляли плани роботи та графіки здачі матеріалів для районних комісій, надсилали їм методичні рекомендації та фахівців з метою підвищення ефективності їх діяльності, змінювали при необхідності їх склад. Працівники груп узагальнювали досвід роботи найактивніших районних комісій, поширюючи його в межах областей. Робочі групи надсилали запити щодо біографічних даних полеглих захисників Вітчизни в інші регіони, давали відповіді на запити робочих груп і комісій інших областей і районів України. Члени обласних робочих груп редагували списки складені районними комісіями. На заключному етапі перевірені списки загиблих земляків передавалися обласним державним

видавництвам, що здійснювали випуск обласних томів “Книги Пам'яті України”. З метою активізації пошуково-видавничої діяльності, згідно з постановою Кабінету Міністрів від 3 квітня 1996 року № 405, республіканська робоча група реорганізовувалась у Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”. Складовими підрозділами агентства стали обласні робочі групи²².

Районним та міським комісіям, що діяли при місцевих радах народних депутатів вдалось залучити до пошукової роботи працівників військових комісаріатів, музеїв, архівів, краєзнавців, молодь, ветеранів. Вони здійснювали подвірні та поквартирні обходи жителів з метою виявлення інформації про загиблих земляків. Одержана інформація заносилась до облікових карток. Працівники районних комісій звіряли дані карток з документами архівів, відділів РАГСУ, музеїв. У результаті подібних заходів вдалося уточнити і доповнити чимало біографічних відомостей полеглих земляків, виправити помилки в датах, перекручення в прізвищах²³. Чернобаївській районній комісії Черкаської області вдалося встановити дані на 985 загиблих воїнів²⁴. У Онуфріївському районі Кіровоградської області зусиллями ентузіастів пошукової роботи доповнено дані на 1199 загиблих воїнів, встановлено імена та місця поховання 419 бійців, що вважалися зниклими безвісті. Активісти пошукової роботи вели листування з родичами та однополчанами загиблих, зустрічалися з очевидцями подій, переглядали справи обласних управлінь СБУ, органів статистики та соціального захисту населення. Пошуковці вдалися до перерахування мемуарної літератури, опублікованих документів воєнного часу, військово-історичних нарисів, здійснили десятки поїздок до Центрального архіву Міністерства оборони Росії в місті Подольську. Краєзнавець В. Ф. Дегтяренко на основі аналізу журналів бойових дій, оперативних зведень та донесень з фронтів, списків безповоротних втрат радянських воїнів, що знаходяться в архівах м. Подольська, встановив дані на 5842

воїнів, вихідців Канівського району Черкаської області²⁵. Завдяки безкорисливій праці двох десятків полтавських пошуковців в ЦАМО Росії вдалося встановити понад 18 тис. прізвищ загиблих воїнів²⁶. Імена 770 чоловік, загиблих у Корсунь-Шевченківському районі Черкаської області у період війни, встановлено зусиллями працівників музею історії Корсунь-Шевченківської битви, здійснивши десятки поїздок до архіву Міністерства оборони Росії²⁷.

Комісії та робочі групи направляли запити до закордонних архівів, звідки надходила об'ємна інформація щодо загиблих воїнів. У Корсунь-Шевченківському районі за допомогою надісланих відомостей вдалося встановити 544 прізвища загиблих²⁸. Комісії міст і районів вели переписку з подібними органами як в межах області, так і по Україні. Завдячуючи подібній формі роботи Онуфріївська районна комісія, яка діяла в Кіровоградській області, уточнила дані на 392 полеглих земляків.

З метою залучення широких кіл громадськості до пошукової роботи на початку 90-х р. ХХ ст., комісії розпочали публікацію списків загиблих земляків на сторінках міської та районної преси регіону²⁹. Після публікації на сторінках обласної преси Кіровоградщини форми статистичної картки³⁰, до обласної редколегії і робочої групи, районних комісій надійшло понад 6,5 тис. заповнених карток від рідних, однополчан загиблих воїнів. На адреси комісій надходили листи з проханнями переглянути інформацію про загиблих родичів у роки війни, занести їх імена до багатотомного видання. Публікація списків загиблих воїнів у Добровеличківському районі (Кіровоградщина) допомогла уточнити дані на 9-х полеглих, доповнити прізвища 3-х захисників іменами, виключити із списків 1 чол. занесеного помилково.

Особливо зросла кореспонденція комісій по створенню списків загиблих воїнів після виходу перших томів видання. Залучення преси дало значні позитивні результати стосовно уточнення біографічних даних загиблих воїнів. Наприклад, у

листі жительки села Богданове Долинського району Кіровоградської області В. О. Хоменко містилося прохання виправити у списках загиблих дані про ім'я батька, брата авторки листа³¹. Вдалося запобігти включенню до списків людей, які співробітничали з окупантами³². У результаті роботи Великобагачанської редакційної комісії (Полтавщина) з обліку безвісті зниклих чи полеглих знято 178 чол., які повернулися на Батьківщину живими³³. У роботі окремих комісій спостерігалися значні недоліки: не приділялося належної уваги організаційній роботі серед громадськості, внаслідок чого у пошуках було задіяне вузьке коло штатних співробітників, відсутність належної відповідальності до справи створення поіменних списків та їх редагування. Одним з головних завдань пошукової роботи у ході створення Книги Пам'яті, стало встановлення біографічних відомостей на воїнів, що вважалися зниклими безвісти, оскільки над ними у радянські часи висіла тінь підозри у зраді Батьківщини. У Катеринопільському районі Черкаської області районній комісії вдалося з'ясувати долю 180 зниклих безвісти земляків, про що було повідомлено рідних, організовано поїздки бажаючих до місць поховань³⁴. Юні слідопити СШ № 6 міста Пирятина Полтавської області встановили дані на 262 воїнів, які вважалися зниклими безвісти³⁵. Створені при навчальних закладах пошукові загони встановили значну кількість імен загиблих, поповнили численними експонатами колекції музеїв та кімнат бойової слави. У Черкаській СШ № 27 активно діяла пошукова група "Пам'ять", членами якої встановлено долю близько 9 тис. воїнів, що загинули в боях за місто. Всього на Черкащині діяло 134 пошукових загони, у яких нараховувалось понад 1500 членів³⁶. Зусиллями 65 осіб, що входили до складу 18 пошукових груп і загонів Ульянівського району Кіровоградської області, встановлено імена 150 воїнів — земляків. Одержані від громадськості та звірені членами комісій з документами дані утворили картотеку, на базі якої

складалися списки загиблих земляків, що надсилалися міськими та районними комісіями обласним робочим групам.

Видавництво обласних томів Книги Пам'яті в регіоні розпочалося у 1993 році виходом першого тому по Дніпропетровській області. У зв'язку з складним економічним становищем країни середини 90-х років, затримками у підготовці списків у окремих районах обласні колеги не змогли завершити випуск видань до нагоди 50-річчя Перемоги. Вихід обласних томів завершився на Середньому Подніпров'ї у 2000 році. Останніми було видано томи по Кіровоградській і Київській областях. Окрім коштів місцевих бюджетів на видання Книг Пам'яті, залучалися кошти організацій та підприємств, колгоспів, церков, добровільні пожертви громадян³⁷. Поіменні списки загиблих та померлих від ран воїнів, партизан, підпільників склали на Дніпропетровщині 17 томів видання, куди було включено 855 тис. персоналій, на Полтавщині — 12 томів (210 тис.), Київщині — 9 томів (204 тис.), Черкащині — 8 томів (402 тис.), Кіровоградщині — 7 томів (285 тис.)³⁸. Основу видання становлять розміщені в алфавітному порядку короткі біографічні відомості про загиблих, доповнені історико-публіцистичними нарисами з історії областей і районів регіону періоду Великої Вітчизняної війни, замітками про героїв Радянського Союзу. У томах окремо розміщено додаткові списки, до яких включено відомості, що надійшли після закінчення роботи над складанням основних поіменних списків полеглих. Примірники Книги Пам'яті надійшли до бібліотек, музеїв, навчальних установ, військкоматів, установ органів влади, урочисто вручені рідним загиблих. Розгорнута робота по створенню книги Пам'яті сприяла посиленню патріотично-виховної роботи серед населення. З ініціативи відділів народної освіти в школах писалися твори на тему "Мій родич не повернувся з війни"³⁹. Значний виховний вплив на учнів мало залучення їх до пошукової роботи. Учні Шенгурівської СШ Кобеляцького району зібрали багатий

матеріал про бойовий шлях і героїчний подвиг льотчиків 82 і 800 гвардійських авіаполків, що базувалися у 1943–1944 роках поблизу села⁴⁰. Будинки культури створювали агітстоли, вивішували списки загиблих для ознайомлення жителів, проводили благодійні концерти, кошти від яких надходили на створення видання. Працівники бібліотек проводили читацькі конференції, вечори-зустрічі, співробітники музеїв — екскурсії і уроки мужності. У пресі висвітлювався хід робіт по створенню Книги Пам'яті, публікувалися спогади ветеранів. Пожвавилася робота по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією війни. У Драбівському районі Черкащини за період підготовки видання впорядковано 45 братських могил, 35 пам'ятників. У окремих районах відкривалися нові пам'ятники, пам'ятні знаки на честь визволителів Вітчизни. 22 червня 1991 р. відкрито пам'ятник загиблим воїнам у парку Слави міста Біла Церква. Подвиг бійців 5-ї гвардійської армії увічнено пам'ятним знаком у с. Червона Кам'янка Олександрійського району на Кіровоградщині. 6 травня 1995 року у с. Христинівка Черкаської області на могилі знайдених 40 невідомих солдат споруджено курган, на вершині якого встановлено пам'ятний знак⁴¹.

В ході створення історико-меморіального видання значно активізувалися краєзнавчі дослідження подій періоду війни у регіоні. У Кременчузі вийшло багатотомне видання “Подвиг кременчужан безсмертний”, на сторінках якого розміщено біографічні довідки, фотокартки, листи, документи, газетна інформація воєнного часу. 1995 року видано дослідження Т. Г. Ляховенка “Глобинщина у вогні війни”. Подібні видання з'явилися і в інших областях Середнього Подніпров'я і України.

Давність подій, питання щодо об'єктивності свідчень очевидців та деяких джерел створювали певні труднощі у роботі редколегій, робочих груп, комісій по створенню Книги Пам'яті. У ході створення “Книги Пам'яті України” постали запитання, відповіді на які можливо буде знайдено у процесі

подальшої роботи по увічненню пам'яті загиблих воїнів ВВв. Проведена пошукова робота на території Корсунь-Шевченківського району Черкаської області виявила у 8-и населених пунктах перевищення на 122 чол. кількості загиблих воїнів, що підтверджується документально, над кількістю похованих⁴².

Робота по створенню Книги Пам'яті на Середньому Подніпров'ї засвідчила тісне поєднання та взаємодію у сучасному краєзнавчому русі його державних, громадських та шкільних форм. Книга Пам'яті увічнила імена загиблих, змінила дані науки про масштаби втрат, довела необхідність продовження роботи по встановленню імен загиблих та пошуку військових поховань. Робота по створенню видання значно активізувала краєзнавчу пошуково-дослідницьку і патріотично-виховну роботу у регіоні.

Примітки:

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 6.

² Книга Пам'яті України. Київська обл. У 8-и т. – К., 2000. – Т. 8 – С. 6.

³ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1998. – Т. 8 – С. 23.

⁴ Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рукопис післямови до 7-го тому. – С. 12.

⁵ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1995. – Т. 1 – С. 31.

⁶ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1998. – Т. 11 – С. 436.

⁷ Книга Пам'яті України. Київська обл. У 8-и т. – К., 2000. – Т. 8 – С. 6.

⁸ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1998. – Т. 8 – С. 25.

⁹ Офіційний вісник України. – К., 2002 – № 24. – С. 42.

¹⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. – С. 6.

¹¹ *Сирцова С.М.* До питання про увічнення пам'яті радянських людей, що загинули в роки ВВв // Розвиток історичного краєзнавства

в контексті національного і культурного відродження України. Матер. V Всеукраїнської наукової конференції. – К. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 454–455; *Журавель Г. Г. Андрієць В. А.* Проблеми дослідження та охорони пам'яток II світової війни на Полтавщині // *Історичне краєзнавство і культура*. Матер. VIII Всеукраїнської наук. конф. У 2-х ч. – К.–Харків, 1997. – Ч. 2 – С. 329–331.

¹² Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рукопис післямови до 7-го тому. – С. 11.

¹³ *Сирцова С.М.* Вказ. праця. – С. 455.

¹⁴ Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рукопис післямови до 7-го тому. – С. 2.

¹⁵ Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рішення Кіровоградського облвиконкому від 28. 08.89. № 218 “Про обласну редакційну колегію по підготовці та виданню обласної Книги Пам'яті”.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Лист № 3 – 194/5 від 16.03.01. Матеріали про створення районного видання “Книга Пам'яті України” у Добровеличківському районі.

¹⁸ Там само. Лист № 8 – 177/5 від 17.04.01. Матеріали про створення районного видання “Книга Пам'яті України” у Онуфрївському районі.

¹⁹ Про Книгу Пам'яті України // *Урядовий кур'єр*. – 1992. – 15 травня.

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо видання “Книги Пам'яті України” № 537 від 16.09.92 // *Збірник постанов Уряду*. – К., 1992. – № 10. – С. 104–107.

²¹ *Книга Пам'яті України*. Кіровоградська обл. У 7-и т. – Кіровоград, 2000. – Т. 7 – С. 841.

²² Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Розпорядження голови Кіровоградської облдержадміністрації № 235 від 29.06.98.

²³ *Книга Пам'яті України*. Дніпропетровська обл. У 8-и т., 14-и кн. – Дніпропетровськ, 1993. – Т. 1 – С. 10.

²⁴ *Книга Пам'яті України*. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1995. – Т. 2 – С. 524.

²⁵ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1997. – Т. 7 – С. 235.

²⁶ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1999. – Т. 12 – С. 282.

²⁷ Литвиненко Н. Пам'ять не згасне //Ленінським шляхом. – 1990. – 19 травня.

²⁸ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1996. – Т. 4 – С. 373.

²⁹ Сільське життя. – 1990 – 1992.

³⁰ Відгукніться, люди! // Кіровоградська правда. – 1990. – 4 серпня.

³¹ Про наболіле //Шляхом Ілліча. – 1991. – 10 січня.

³² Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Лист № 01.06 / 177 від 19.04.01. Матеріали про створення районного видання “Книга Пам'яті України” у Долинському районі.

³³ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1995. – Т. 2 – С. 34.

³⁴ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1996. – Т. 5 – С. 727.

³⁵ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1995. – Т. 1 – С. 8.

³⁶ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1998. – Т. 8 – С. 22.

³⁷ Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рукопис післямови до 7-го тому. – С. 20.

³⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 867.

³⁹ Поточний архів Кіровоградського обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга Пам'яті України”. Рукопис післямови до 7-го тому. – С. 17.

⁴⁰ Книга Пам'яті України. Полтавська обл. У 12-и т. – Полтава, 1996. – Т. 5 – С. 37.

⁴¹ Книга Пам'яті України. Черкаська обл. У 8-и т. – К., 1997. – Т. 7 – С. 531.

⁴² Литвиненко Н. Пам'ять не згасне //Ленінським шляхом. – 1990. – 19 травня.